

ASOSIY ISHLAB CHIQARISH XARAJATLARINING HISOB VA TANNARXNI KALKULATSIYA QILISH USULLARI

Qurbonova Sitara Vahobjon qizi

*Toshkent Iqtisodiyot universiteti
Moliya va Buxgalteriya fakulteti talabasi
sitoraqurbonova982@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada ishlab chiqarish jarayonida vujudga keladigan asosiy xarajatlar, ularning buxgalteriya hisobi hamda mahsulot tannarxini aniqlash usullari yoritilgan. Shuningdek, tannarxni kalkulasiya qilishning O‘zbekistondagi zamonaviy va an‘anaviy usullari, farqlari o‘rganildi va amaliyotda ham sinab ko‘rildi.

Kalit so‘zlar: ishlab chiqarish xarajatlari, tannarx, kalkulasiya, buxgalteriya hisobi, ishlab chiqarish jarayoni, normativ hujjatlar.

Abstract. This article covers the main costs that arise in the production process, their accounting and methods for determining the cost of products. Modern and traditional methods, differences in cost calculation in Uzbekistan have also been studied and tried in practice.

Keywords: production costs, cost, calculation, accounting, production process, regulatory documents.

Kirish

Bugungi kunda iqtisodiyotni liberallashtirish va raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishga bo‘lgan ehtiyoj oshib borayotgan bir paytda, ishlab chiqarish xarajatlarini aniqlik bilan hisobga olish va mahsulot tannarxini to‘g‘ri kalkulasiya qilish har bir korxonaning moliyaviy barqarorligi va foydalilik darajasini belgilovchi asosiy omillardan biri bo‘lib xizmat qiladi. Asosiy ishlab chiqarish xarajatlari – bu korxona faoliyatida to‘g‘ridan-to‘g‘ri mahsulot tayyorlashga jalb etiladigan resurslar (xom ashyo, ishchi kuchi, energiya va boshqalar) bo‘lib, ular mahsulot tannarxining shakllanishida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Tannarxni kalkulasiya qilish usullari esa turli ishlab chiqarish turlariga qarab farqlanadi va korxonaning hisob siyosatida belgilangan tamoyillarga muvofiq olib boriladi. An‘anaviy usullar bilan bir qatorda, bugungi kunda zamonaviy, avtomatlashtirilgan kalkulyatsiya tizimlari ham joriy etilmoqda. Bu esa ishlab chiqarish jarayonining iqtisodiy samaradorligini ta‘minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada asosiy ishlab chiqarish xarajatlarining mohiyati, ularning hisobga olinishi va tannarxni aniqlashda qo‘llaniladigan kalkulasiya usullari chuqur tahlil qilinadi. Shu bilan birga, O‘zbekiston

qonunchiligida belgilangan me'yoriy hujjatlar va amaliy tajribalarga tayangan holda takliflar beriladi.

Adabiyotlar sharhi

Ilmiy manbalarda mahsulot tannarxini shakllantirish va uni kalkulyatsiya qilish masalasi keng yoritilgan. Maqolani yozish jarayonida bir qancha avvalgi ilmiy ishlar bilan birgalikda kitob va qonunlar o'rganildi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan milliy buxgalteriya hisobi standartlarida ishlab chiqarish xarajatlarini tasniflash va hisobga olish tartibi batafsil belgilangan. Ushbu standartlarga ko'ra, asosiy ishlab chiqarish xarajatlari quyidagilarni o'z ichiga oladi: to'g'ridan-to'g'ri material xarajatlari, to'g'ridan-to'g'ri ishchi kuchi xarajatlari va ishlab chiqarish bilan bog'liq boshqa ishlab chiqarish xarajatlari. (NBS-5, 2023).

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonuni (2021) buxgalteriya hisobining umumiy tamoyillarini belgilab beradi. Ushbu qonun asosida korxonalar o'zlarining hisob siyosatini shakllantiradi va tannarxni kalkulyatsiya qilishda mos usullarni tanlaydi. Bu qonunda, xarajatlarni aniqlik bilan hisobga olish, shaffoflik va hisobotlilik tamoyillariga urg'u berilgan.

Xalqaro buxgalteriya standartlari (IAS 2 - Inventories) esa zahiralarni baholashda ishlab chiqarish xarajatlarini qanday hisobga olish kerakligini belgilaydi. Ushbu standarta ko'ra, mahsulot tannarxiga to'g'ridan-to'g'ri ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlar kiradi, biroq ma'muriy va sotuv bilan bog'liq xarajatlar kiritilmaydi. Bu yondashuv korxonalarda raqamli hisob tizimlarini to'g'ri tashkil etish va moliyaviy natijalarni ishonchli aks ettirishga yordam beradi (IFRS Foundation, 2022).

Ilmiy adabiyotlarda kalkulyatsiya usullari turlari turlicha tavsiflanadi. Xorijiy iqtisodchilar, xususan Horngren (2018), kalkulyatsiya qilishda "faoliyatga asoslangan" usul (Activity-Based Costing - ABC)ning ustunliklarini alohida ta'kidlagan. Unga ko'ra, ABC usuli an'anaviy usullarga nisbatan ishlab chiqarishdagi har bir jarayonni alohida tahlil qilish imkonini beradi va bu orqali mahsulot tannarxini yanada aniqlik bilan hisoblash mumkin bo'ladi. Bu usul asosan yuqori texnologiyali va ko'p bosqichli ishlab chiqarish korxonalarida qo'llaniladi.

Mahalliy mualliflardan Yo'ldoshev M.M. (2020) o'zining "Korxona iqtisodiyoti" nomli darsligida tannarx kalkulyatsiyasining turli usullarini (normativ, buyurtmali, jarayonli, ko'p bosqichli va boshqalar) ishlab chiqarish shakliga qarab tanlash zarurligini ko'rsatib o'tgan. Shuningdek, u har bir usulni misollar orqali tahlil qilib, amaliy tavsiyalar bergan.

So'nggi yillarda tayyorlangan magistrlik dissertatsiyalari va ilmiy maqolalarda ham ushbu mavzu keng yoritilmoqda. Jumladan, Toshkent Moliya institutida tayyorlangan "Tannarxni kalkulyatsiya qilishda zamonaviy yondashuvlar" nomli bitiruv ishida

korxonalarda avtomatlashtirilgan kalkulyatsiya dasturlari (masalan, 1C, SAP, QuickBooks)ning joriy qilinishi hisob-kitoblarni soddalashtirishi va aniqligini oshirishi ta’kidlangan.

Bundan tashqari, xalqaro amaliyotda ishlab chiqarish xarajatlari bilan ishlashda raqamli texnologiyalar tobora keng qo‘llanilmoqda. “Harvard Business Review” jurnalida e’lon qilingan maqolalardan birida (2023) Germaniya va Janubiy Koreya ishlab chiqarish korxonalarida xarajatlar boshqaruvi sun’iy intellekt yordamida qanday soddalashtirilayotgani tahlil qilinadi. Bu esa O‘zbekiston korxonalari uchun ham istiqbolli yo‘nalishdir.

Natijalar

Ishlab chiqarish xarajatlari nima?

Ishlab chiqarish xarajatlari — bu mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko‘rsatish bilan bog‘liq to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita biznes xarajatlardir.

Bu xarajatlarga mehnat haqi, xom ashyo, ishlab chiqarishda sarflanadigan materiallar va umumiy (overhead) xarajatlar kiradi. Shuningdek, soliqlar, royalti to‘lovlari va litsenziya yig‘imlari ham ishlab chiqarish xarajatlari sifatida hisoblanadi. Boshqa biznes xarajatlari — masalan, sotuv va boshqaruv bilan bog‘liq xarajatlar — ishlab chiqarish xarajatlari hisoblanmaydi.

Asosiy jihatlar

- Ishlab chiqarish xarajatlari kompaniya daromad keltiradigan faoliyati bilan bevosita bog‘liqdir.

- Umumiy ishlab chiqarish xarajatlari — to‘g‘ridan-to‘g‘ri material va mehnat xarajatlari hamda barcha umumiy (overhead) xarajatlarning yig‘indisidir.

- Xom ashyo, ishlab chiqarish sarflari va umumiy xarajatlar hisob-kitobga kiritiladi.

Ishlab chiqarish xarajatlari, boshqa nomi bilan mahsulot xarajatlari, kompaniya mahsulot ishlab chiqarganda yoki xizmat ko‘rsatganda yuzaga keladigan xarajatlardir. Bu xarajatlarga turli elementlar kiradi. Masalan, ishlab chiqaruvchilar mahsulot tayyorlash uchun zarur xom ashyo va ishchi kuchi xarajatlariga ega. Xizmat ko‘rsatuvchi sohalarda esa xizmatni bajarish uchun zarur mehnat va boshqa zarur materiallar xarajati ishlab chiqarish xarajatlariga kiradi.

Mahsulot tayyor bo‘lgach, kompaniya uning qiymatini moliyaviy hisobotlarda aktiv sifatida qayd etadi — bu hisobot aksiyadorlarni xabardor qilish uchun muhimdir. Xarajat ishlab chiqarish xarajati sifatida qabul qilinishi uchun u kompaniya daromadini shakllantirishga bevosita aloqador bo‘lishi kerak.

Mahsulotning umumiy ishlab chiqarish xarajatini hisoblash uchun:

→ to‘g‘ridan-to‘g‘ri materiallar + to‘g‘ridan-to‘g‘ri mehnat + ishlab chiqarishdagi umumiy xarajatlar qo‘shiladi.

Masalan, bir dona mahsulot ishlab chiqarish narxini aniqlash uchun, umumiy ishlab chiqarish xarajatlari ishlab chiqarilgan mahsulotlar soniga bo‘linadi.

Mahsulot narxi ishlab chiqarish xarajatlarini qoplashi kerak.

Agar mahsulot narxi xarajatlardan yuqori bo‘lsa — foyda olinadi,

Agar mahsulot narxi xarajatlardan past bo‘lsa — zarar ko‘riladi.

Ishlab chiqarish xarajatlari turlari

Ishlab chiqarishda doimiy xarajatlar va o‘zgaruvchan xarajatlar mavjud.

Doimiy xarajatlar – Ishlab chiqarish hajmiga bog‘liq bo‘lmagan xarajatlar.

Masalan: uskuna xarajatlari, ishchilar maoshlari. Ishlab chiqarish oshsa ham, bu xarajatlar bir xil qoladi.

O‘zgaruvchan xarajatlar – Ishlab chiqarish hajmiga qarab o‘zgaradi.

Masalan: elektr energiyasi — ishlab chiqarish oshgani sayin ko‘proq elektr sarflanadi.

Maxsus e’tibor talab qiluvchi holatlar:

Agar ishlab chiqarish xarajatlari mahsulot narxidan yuqori bo‘lsa, ishlab chiqaruvchilar quyidagilarni ko‘rib chiqishlari mumkin:

1. Ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish.
2. Mahsulot narxini qayta ko‘rib chiqish.
3. Mahsulotni yangi auditoriyaga (bozor segmentiga) yo‘naltirish.

Agar yuqoridagi choralar yordam bermasa, korxona faoliyatini vaqtincha to‘xtatishga yoki butunlay yopishga majbur bo‘lishi mumkin.

Xarajat turlari	Izoh	Misollar
To‘g‘ridan-to‘g‘ri material xarajatlari (Direct materials costs)	Ishlab chiqarish jarayonida bevosita ishlatiladigan xom ashyo va komponentlar xarajatlari	• Yog‘och • Plastmassa • Po‘lat • Mato • Elektr komponentlari
Inventar saqlash xarajatlari (Inventory carrying costs)	Omborda mahsulot saqlash va uni ushlab turish bilan bog‘liq xarajatlar.	• Saqlash xarajatlari • Umumiy xarajatlar (overhead) • Inventarning kamayishi (yo‘qolish yoki buzilish)

Xarajat turlari	Izoh	Misollar
		• Mulk soliqlari
To‘g‘ridan-to‘g‘ri mehnat xarajatlari (Direct labour costs)	Mahsulot ishlab chiqarishda bevosita ishlovchi xodimlarni ishga olish va saqlash xarajatlari.	• Muhandislarning oyliklari • Ishlab chiqarish liniyasida ishlovchi ishchilarning ish haqi • Ishchilarning ijtimoiy paketlari (imtiyozlari, sug‘urtalari va h.k.)
Ishlab chiqarishdagi umumiy xarajatlar (Manufacturing overheads)	Aniq mahsulotga biriktirib bo‘lmaydigan, ammo ishlab chiqarish jarayonida yuzaga keladigan bilvosita xarajatlar.	• Elektr va suv (kommunal xizmatlar) • Uskunalarining qadrsizlanishi (amortizatsiyasi) • Jihozlarni ta‘mirlash xarajatlari • Bilvosita mehnat (masalan, nazoratchilar, yordamchi ishchilar)
Ma‘muriy xarajatlar (Administrative costs)	Kompaniyaning umumiy boshqaruvi va ma‘muriy faoliyati bilan bog‘liq umumiy xarajatlar.	• Ofis ijarasi • Ofis uchun zarur materiallar • Sug‘urta badallari • Yuridik xizmatlar haqi
Tadqiqot va rivojlantirish xarajatlari (R&D costs)	Yangi mahsulotlar ishlab chiqish va mavjud mahsulotlarni yaxshilash bilan bog‘liq xarajatlar.	• Prototip (namuna) tayyorlash xarajatlari • Sinov xarajatlari • Ilmiy-tadqiqot uskunalari uchun xarajatlar
Sifat nazorati	Mahsulotlar belgilangan sifat	• Sifatni sinash

Xarajat turlari	Izoh	Misollar
xarajatlari (Quality control costs)	standartlariga javob berishini ta'minlash uchun qilinadigan xarajatlar.	xarajatlari • Tekshiruv uchun uskuna xarajatlari • Sifat nazorati xodimlari oyliklari
Logistika xarajatlari (Logistics costs)	Tayyor mahsulotlarni omborda saqlash, qadoqlash va mijozlarga yetkazish bilan bog'liq xarajatlar.	• Qadoqlash materiallari narxi • Transport xarajatlari • Yetkazib berish xarajatlari

Ishlab chiqaruvchi xo'jalik uchun eng muhim vazifalardan biri bu tannarxni aniqlash hisoblanadi. Mahsulot yoki xizmat bahosi boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Quyida tannarx kalkulyatsiya qilishning to'rt usuli keltirilgan:

Oddiy usul

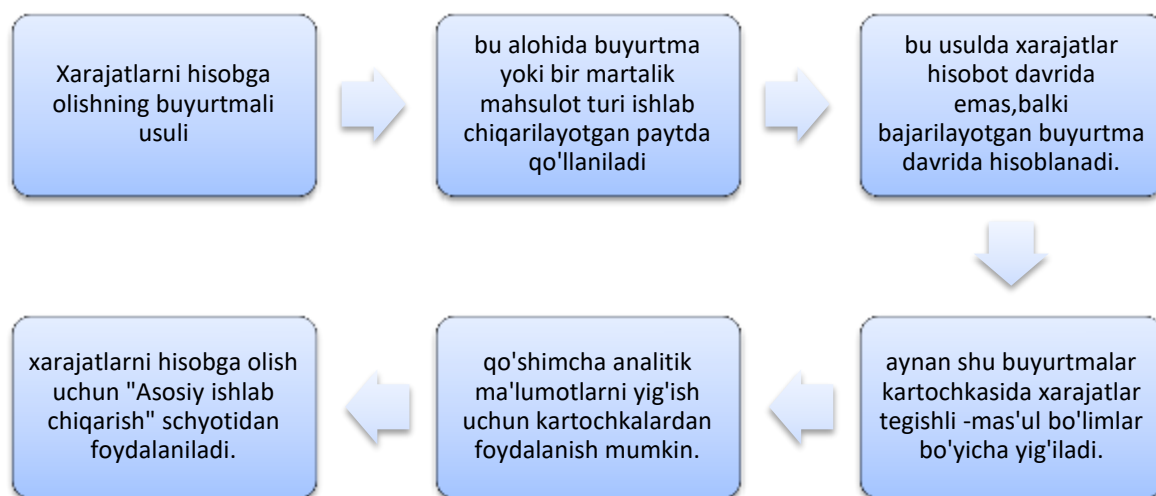
Buyurtmali usul

Jarayonli usul

Normativ usul

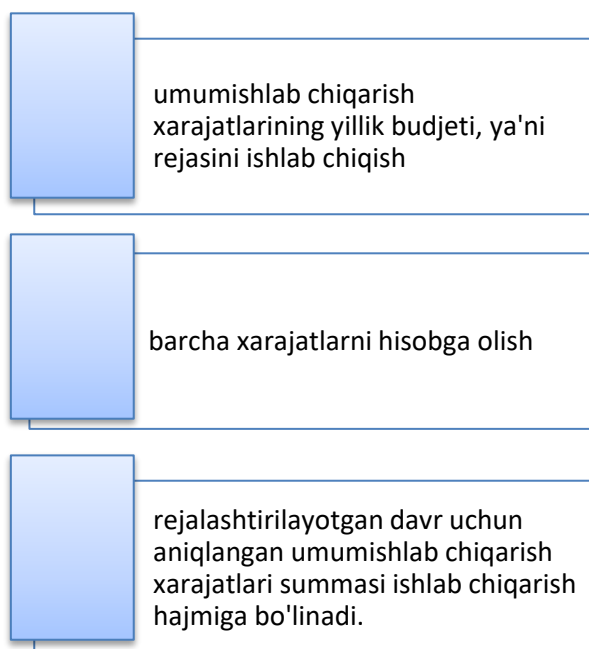
Ba'zi davlatlar esa bu usullardan tashqari koeffitsientli yoki o'rtacha tannarx usuli ham qo'llanilishi mumkin.

Buyurtmali usul-bu usul faqat bitta mahsulot ishlab chiquvchilar yoki buyurtma asosida ishlaydigan korxonalar tomonidan keng qo'llaniladigan usullardan biridir. Bu usulda barcha xarajatlar bo'linmalar yoki davr uchun emas, har bir buyurtma bo'yicha yig'iladi. Xo'jalik yurituvchi subyekt alohida kartochkalarda shu buyurtma uchun ketgan xarajatlarni qayd qilib boradi.

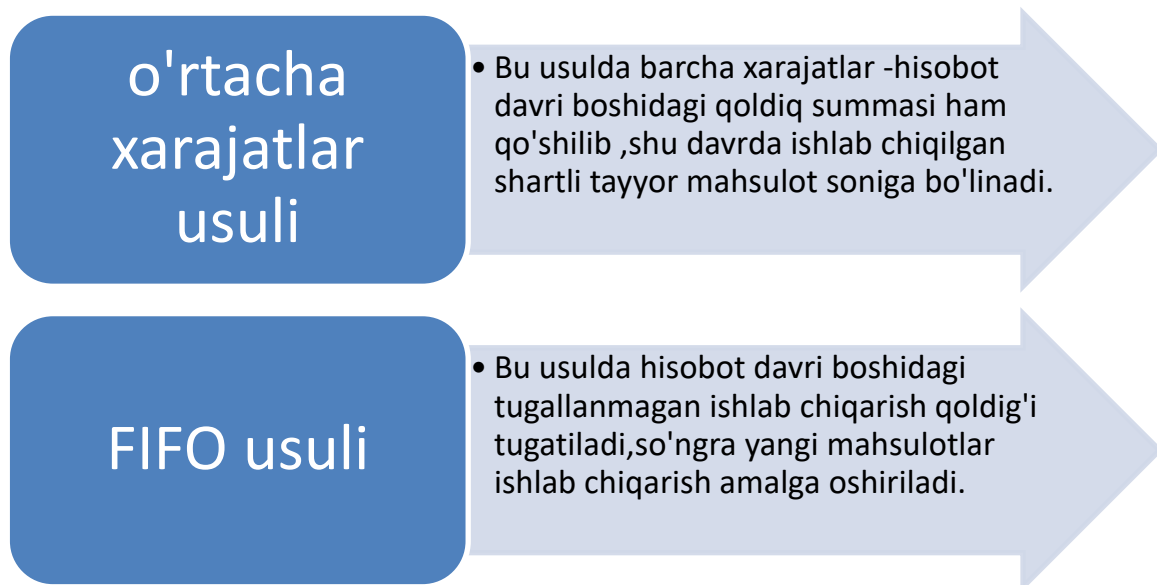
Bu usulda barcha to'g'ri xarajatlar ishlab chiqarilgan yoki bajarilgan buyurtma birligiga olib boriladi. Lekin umumishlab chiqarish xarajatlari maxsus usullar bo'yicha hisoblanadi va tannarx chiqariladi. Bu usullar ichida eng mashhurlaridan bittasi -umumishlab chiqarish xarajatlarni taqsimlashning normativ koeffitsientlar usulidir.

Bu 3 bosqichni o'z ichiga oladi.

Tannarxni hisoblashning jarayonli kalkulyatsiya usuli

Xarajatlarni hisobga olish va tannarxni kalkulyatsiya qilishning jarayonli usuli doimiy ravishda ko'p miqdordagi mahsulotlar ishlab chiqaruvchi yoki uzluksiz ishlab chiqarish jarayoniga ega bolgan xo'jalik yurituvchi subyektlar qo'llashlari mumkin. Bu holatda buyurtmali usulda bo'lgani kabi butun buyutma davri uchun emas, balki ma'lum muddat davomida ishlab chiqarilgan mahsulot bilan bog'liq xarajatlarni hisobga olishni yuritish maqsadga muvofiqdir. Mahsulot tannarxini jarayonli usul bo'yicha hisoblashda o'rtacha xarajatlar usuli yoki FIFO usuli qo'llanishi mumkin.

1. Oddiygina jarayonli usulga misol keltiradigan bo'lsak;

“Oziq-sharbat” MCHJ 1 oyda 10 000 litr olma sharbati ishlab chiqardi. Quyidagi xarajatlar mavjud:

Xarajat turi	Miqdor(so'm)
Xomashyo(olma,shakar)	50 000 000
Ish haqi	15 000 000
Ijtimoiy ajratmalar	4 500 000
Elektr energiyasi	6 000 000
Amortizatsiya	2 500 000
Jami	78 000 000

Umumiy xarajatlar :78 000 000

Ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori :10 000 litr

1 litr sharbat tannarxi: $78\,000\,000/10\,000=7\,800$ so'm.

2.Buyurtmali usulda tannarxni hisoblash.

“ Zamon mebel”MCHJ 1 ta buyurtma asosida mijoz uchun 1 ta yozuv stoli tayyorladi.

Xarajat turi	Miqdor(so'm)
Yog'och materiali	1 200 000
Lak,bo'yoq	300 000
Ish haqi	700 000
Ijtimoiy ajratmalar	210 000
Elektr energiyasi	90 000
Jami	2 500 000

Tannarxni hisoblash: 1 ta yozuv stoli tannarxi 2 500 000 so'm .

Muhokama

Ushbu tadqiqotda tannarxni kalkulyatsiya qilishning asosiy usullari — buyurtmali va jarayonli usullar amaliy misollar bilan tahlil qilindi. Hisob-kitoblardan ko‘rinib turibdiki, har bir usul o‘ziga xos ishlab chiqarish shakli va mahsulot turi uchun samarali hisoblanadi. Jarayonli usul yirik, ommaviy va bir xil mahsulot ishlab chiqaradigan korxonalar uchun maqbul bo‘lib, ishlab chiqarish xarajatlarini mahsulot birligiga taqsimlashda qulaylik yaratadi. Bu usulda mahsulot tannarxi nisbatan barqaror bo‘lib, harajatlarni umumlashtirish asosida hisoblanadi. Masalan, oziq-ovqat yoki kimyo sanoatida bu usul keng qo‘llaniladi. Buyurtmali usul esa har bir mahsulot yoki xizmat alohida tayyorlanadigan holatlarda qo‘llaniladi. Bu usulda har bir buyurtmaga sarflangan material, ish haqi va boshqa harajatlarni to‘liq va aniq hisobga olinadi. Masalan, mebel, binokorlik yoki mashinasozlik sohalarida bu usul amaliy jihatdan muhim hisoblanadi. Tadqiqot natijalari amalda qo‘llanilgan usullarning ijobiy va salbiy jihatlarini ochib berdi. Jarayonli usul hisob-kitobni soddalashtiradi, ammo mahsulotlar xilma-xilligida aniqlik pasayadi. Buyurtmali usul aniqroq natija beradi, biroq ko‘p vaqt va kuch talab etadi. Shuningdek, hozirgi zamonaviy hisob-kitob tizimlarida raqamli texnologiyalarning qo‘llanilishi tannarxni aniqlash jarayonini avtomatlashtirib, inson omilidan kelib chiqadigan xatoliklarni kamaytirishga yordam bermogda. Bu esa iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish va narx siyosatini to‘g‘ri shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi.

Xulosa

Ushbu maqolada tannarxni kalkulyatsiya qilishning asosiy usullari — jarayonli va buyurtmali usullar tahlil qilinib, ularning afzalliklari va qo‘llanilish sohasi o‘rganildi. Olib borilgan tadqiqotlar asosida quyidagi xulosalarga kelindi. Jarayonli usul yirik, uzluksiz va bir xil mahsulot ishlab chiqariladigan korxonalar uchun eng maqbul hisoblanadi. U

mahsulot birligiga to‘g‘ri keladigan umumiy xarajatlarni oson hisoblash imkonini beradi. Buyurtmali usul esa har bir mahsulot alohida ishlab chiqariladigan hollarda aniqroq natijalar beradi. Bu usul kichik va o‘zgaruvchan buyurtmalar asosida faoliyat yuritadigan korxonalar uchun qulaydir. Har ikki usulda ham asosiy maqsad — mahsulot yoki xizmat tannarxini to‘g‘ri aniqlash orqali foyda marjasini belgilash va samarali boshqaruv qarorlarini qabul qilishdir. Umuman olganda, korxona o‘z ishlab chiqarish faoliyati, mahsulot turi va iqtisodiy sharoitlarini hisobga olgan holda mos kalkulyatsiya usulini tanlashi muhim. Tannarxni aniq hisoblash esa raqobatbardosh narx siyosatini yuritish va korxona barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar (References)

1. Karimov, B. (2022). Buxgalteriya hisobi va audit asoslari. Toshkent: Iqtisod-Moliya.
2. Islomova, D. (2023). Sanoat korxonalarida kalkulyatsiya usullarining qo‘llanilishi. O‘zbekiston buxgalter jurnali, (2), 45–52.
3. Normurodov, Z. (2021). Tannarx va uning tahlili. Samarqand: Zarafshon nashriyoti.
4. Xamidov, A. (2020). Korxona iqtisodiyoti. Toshkent: Iqtisodchi nashriyoti.
5. Ministry of Finance of Uzbekistan. (2021). Buxgalteriya hisobi to‘g‘risidagi nizom. Toshkent.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori (2022-yil, PQ–2755-son). Soliq siyosatini takomillashtirish to‘g‘risida.
7. NASDAQ. (2023). Cost Calculation Methods in Manufacturing. Retrieved from <https://www.nasdaq.com/>
8. IFRS Foundation. (2022). Conceptual Framework for Financial Reporting. London: IFRS.
9. Uskova, L. A., & Romanova, I. N. (2021). Management Accounting and Costing Methods. Moscow: Infra-M.
10. OECD. (2020). Cost Structures in Industrial Enterprises. Paris: OECD Publishing.
11. Beknazarov, O. (2023). Zamonaviy buxgalteriya amaliyoti: raqamli texnologiyalar va tannarx. TDIU ilmiy axborotnomasi, 1(4), 37–43.
12. Drury, C. (2018). Management and Cost Accounting (10th ed.). London: Cengage Learning.
13. Horngren, C. T., Datar, S. M., & Rajan, M. V. (2020). Cost Accounting: A Managerial Emphasis (16th ed.). Pearson Education.
14. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. (2023). Raqamli buxgalteriya hisobi konsepsiyasi. Toshkent.
15. Sitaraeva, S. (2024). Tannarxni hisoblashda raqamli texnologiyalarning o‘rni. Buxgalteriya va audit ilmiy jurnali, (1), 60–65.